

ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონოლოთა გავრცელების ხანაში

მასალები მონოლოთა დროის ქართული კულტურის ისტორიისათვის არც-ბევრია და არც მაინცადამაინც კონკრეტული და ხელშესახები. როგორც ოქროს მაძიებელს უხდება დიდძალი სილისა და მიწის გაცხრილვა-განიაფება, რომ ძვირფასი ლითონის ნამცეცები მოიპოვოს, ისე აღნიშნული დროის ისტორიკოსს ჩვენში უხდება უამრავი საისტორიო და სამეცნიერო-საარქივო მასალის გადახრეკა-გადარჩევა, რომ თავის მიზნისათვის საჭირო და გამოსადეგი მასალის ნამცეცები გამოკრიბოს იქიდან. ამისათვის ყოველგვარი ცნობა ამ დარგში ყურადღების ღირსად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ამთავად ჩვენ გვინდა შევჩერდეთ ერთს დოკუმენტზე, რომელიც კარგა-ხანია გამოქვეყნებულია, მაგრამ, რამდენადაც ვიცით, სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯეროვნად გამოყენებული აქამდე არ ყოფილა, ყოველ შემთხვევაში ბეჭდვითი გზით.

1895 წელს აწ განსვენებულმა ისტორიკოსმა მ. ჯანაშვილმა თავის, დღეს თითქმის დავიწყებულს, „საქართველოს ისტორიაში“ მოათავსა აღწერილობა ერთი ოთხთავისა, რომლის პატრონი ყოფილა ვინმე ლ. ა. მაღალაშვილი. ხელნაწერი, რომლის კვალი დღეს აღარსად ჩანს, გადაწერილი ყოფილა სქელს, მეტად დაძველებულ, ქაღალდზე წვრილი ნუსხა-ხუცურით, რომელიც ბევრგან გადალეულ-გადასული ყოფილა.

სახარებას შუაში, სხვადასხვა ადგილას, პქონია სამი „ანდერძი“, ორი ასომთავრულათ და ერთი მხედრულათ. ამ „ანდერძთაგან“ ჩვენ მოვიყვანთ ერთს მხოლოდ, რომელსაც უდავო მნიშვნელობა აქვს წამოყენებული საკითხისათვის და, როგორც ასეთი, შესწავლის საგნად უნდა გახდეს [დედანში თვითთელი სიტყვის შემდეგ ორი წერტილი ყოფილა].

„ქ. ოდეს სანატრელმან მან პატრიარქმან ჩუენმან ექ[უ]თიმე * მოიხილა კახეთს: ანწუხისა ¹ საეპისკოპოზო[ა] და მიერიოგან გარდმოვიდა წახურს, კაკ-ელი-სენს და მოვლო საყდარნი: კასრი სამებისა[ა], ყუმი ღმრთისმშობლისა[ა], ლექართს წმიდისა მოციქულთასწორისა ნინოასი, ზარს წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისი, ვარდიანს წმიდისა [პ]აბოასი, განუხს არჩილისი, ქიშ-ნუხს ღმრთისმშობლისა[ა], ვარდთაშენს ელიასი, თა... სარანს ყოვლადწმიდის ² მოციქულის პეტრეასი, კუალად საყდარნი ხუნძთა, ³ ნახჩთა, თოშეთისა, ნეკრესისა, ლაგოეთისა, ბელქანისა, მაჯ-ფიფინეთისა, ფერიჯან-მუხახ-მამრეხისა და ყოვლისა ვაკისა, ესე იგი არს ძუელი[სა] მოვაკანისა, და ელი-

* რაც [] ში მოთავსებული, ჩვენ გვეკუთვნის. კ. კ.

¹ 1—5 შენიშვნებში ნახევნები სიტყვების გვერდით მ. ჯანაშვილს დაუსვამს კითხვითი ნიშანი.

სენისა[ნი], ვერხვიანით ზეგანით გამო ვიდრე იერის⁴ მდინარის ჩასართავამდე. ალაზანსა, — და ამან სანატერლმან⁵ ექუთიმე მიბრძანა ქურმუხისა მთავარეთის-კოპოსსა და ყოვლისა მთეულისა წინამძღუარსა კვრილე დონაურსა გარდაწერინებად სახარებისა და წარგზავნად თუითეულისათჳს ეკლესიისა. მეცა გარდაწერინენ კაკისა წმიდისა ბარბარეს ტაძრისა მღვდელსა იასე ქიტიაშვილსა და ათორმეტთა მისთა მოწათეთა და წარგზავნენ საყდართა, მონასტერთა და შვდთა სასწავლელთა თავსმდგომთადმი და ეუბრძანე სწავლებად სჯული ქეშმარიტი და ფილასოფოსება[ა], მამათა ცხორება[ა], ქართლისა ცხორება[ა] და ცხორება[ა]⁶ აღვანიისა, ესე იგი არს სავანისაჲ, რომელი დაწერა⁷ პეტრე ლაგაძემან და ვინმე სომეხმან გა[დაიღო] იგი. ⁸ და საკუთრად დაწერილად გამოაცხადა⁹ და სომეხთაც ადვილად იწამეს¹⁰ ჩუეულებისამებრ. ოთალო იესო ქრისტე, მეოხ მექმენ დღესა განკითხვისასა მთავარეპისკოპოსსა კვრილეს. ამინ, ამინ! ქორონიკონსა ფლ, ¹¹ თუესა მაისსა იდ, დასაბამითგანთა ხშიდ წელთა. ¹²

ასეთთა ტექსტი ამ საინტერესო დოკუმენტისა. ვიდრე მის მნიშვნელობაზე შეფხერდებოდეთ, საჭიროდ ვთვლით მოვიტანოთ რამდენიმე განმარტება ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათისა.

რა დროს ეკუთვნის დოკუმენტი? საბედნიეროდ მას ორგვარი თარიღი ახლავს: 1) ქვეყნის დასაბამიდან—6914 (ხშიდ), რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით 1310 (6914—5604) წელს უდრის და 2) ქორონიკული—530 (ფლ), რაც იმავე 1310 (780+530) წელს აღნიშნავს. ამავე დროზე მიგვითითებს აქ დასახელებული პატრიარქი ექვთიმე. ეს ის ექვთიმეა, რომელიც საქეთმშყრობელობდა მეოთხე-მეხუთე საუკუნის პირველს ნახევარში, მეფის გიორგი V ბრწყინვალის დროს. მის მამათმთავრობას უჩვენებენ: ზოგი 1320—1340 წლებში, ზოგი კიღევ ოდნავი ზედმეტნაკლებობით. ¹³ იოანე ბატონიშვილი თავის „ქართლის ისტორიაში“, რომელიც „კალმასობაშია“ შეტანილი, ამბობს, რომ ექვთიმემ აკურთხა გიორგი V 1318 წელს და გარდაიცვალა 1335 წელსო. ამ დოკუმენტით ირკვევა, რომ ის კათოლიკოსადაა ჯერ კიდევ 1310 წელს. დოკუმენტში მოხსენებულია მეორე პირიც, ქურმუხის მთავარეპისკოპოზი კირილე დონაური, მაგრამ მისი სახელი ნაჩვენებ თარიღს არაფერს მატებს, რადგანაც იმას ისტორია არ იცნობს. ცნობილია მხოლოდ გვარი „დონაური“, ამ გვარს ატარებდნენ კახეთის ქორეპისკოპოსები; ასე, მაგალითად, ჯერ კიდევ მეცხრე საუკუნის პირველს ნახევარში არიან მოხსენებულნი ქორეპისკოპოსნი სამოელ დონაური და მისი ძმა გაბრიელი. ¹⁴

რაც შეეხება გეოგრაფიას, დოკუმენტში ლაპარაკია საქართველოს იმ ნაწილის შესახებ უპირატესად, რომელსაც თავდაპირველად ეწოდებოდა ჰერეთი და რომელშიაც შედიოდა: ნაწილი დღევანდელი თბილისის და დუშეთის რაიონებისა, სიღნაღის რაიონი მთლიანად, ნაწილი თელავის რაიონისა, აწინდელი

⁴ ც... ბა 1. დაწერნა. ⁵ გა... იგი ⁶ გამოაცხადნა. ^{10—11} კითხვის ნიშანი უხის ჯანაშვილთან.

¹² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, გვ. 205—206, 1895 წ.

¹³ პ. კარბელაშვილი მის კათოლიკოზობას სდებს 1298—1310 და 1319—1335 წლებში (იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, გვ. 78—79).

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლის ნუსხა, გვ. 162, 164, 165.

ზაქათალა და ნაწილი ძველი მოვაკანისა — ნუხის მხარე გიშის რაიონამდე. საყურადღებოა, რომ ამ ტერიტორიას დოკუმენტში ეწოდება **კახეთი**: „ოდეს სანატრელმან პატრიარქმან ჩუენმან ექუთიმე მოიხილა კახეთს“, მერე ჩამოთვლილია მოხილული ადგილები, რაც გულსხმობს, რომ სიტყვის „კახეთს“ შემდეგ უნდა დაისვას ორი წერტილი, წინააღმდეგს შემთხვევაში გამოვიდოდა: „მოიხილა კახეთს ანწუხისა საეპისკოპოზო“, ესე იგი დაღესტნის ანწუხი კახეთში იქნებოდა გადმოტანილი. ¹ ეს საკვირველიც არ არის, რადგანაც, ივ. ჯავახიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, „ზოგჯერ პერეთი თითქმის მთელ კახეთს ეწოდებოდა, ხშირად კახეთი პერეთსაც შეიცავდა“. ² ასეთი ნომენკლატურა განსაკუთრებით შესაძლებელია მეცამეტე საუკუნის მიწურულისათვის, რადგანაც ცნობილია, რომ მონღოლთა ბატონობის დამყარებიდან კახეთი და პერეთი წარმოადგენდნენ ერთს სადროშოს ან სამთავროს, რომელსაც ეკუთვნოდა, უამთაალმწერლის სიტყვით, ტერიტორია „ტფილისითგან აღმართ ვიდრე მთაღმდეგ შამახისა“. ³ გასაგებია ამ დოკუმენტში დაკავშირება კახეთთან კავკასიის მთელებისა, მაგრამ როგორ შეიძლება დაკავშირება მასთან დაღესტნის თემებისა, როგორიცაა ანწუხი, ხუნძახი და წახური? პერეთს უოველთვის ჰქონდა კავშირი ამ თემებთან. ამით აიხსნება, რომ აჯანყებული დემნა ბატონიშვილის ჯარში იბრძოდნენ გიორგი მესამის წინააღმდეგ, პერეთის ერისთავთან ერთად, „სრულნი ლეკნი და კავკასნიცა“. ⁴ კახეთსა და პერეთს დაღესტნის ტომებთან აერთებდა ⁵ ძველად ე. წ. „ლეკეთის“ ან „ბელაქნის“ გზა, რომელიც მოხსენებულია „ქართლის მატთანესა“ და „უამთაალმწერლის“ თხზულებაში ⁶ და რომელიც მთავარი არტერია იყო, ამ ტომებზე ქართველთა გავლენის გამტარებელი. ეს გავლენა ძველი დროიდან მოდის. თუ ლეონტი მროველმა „ლეკნი“ მოაქცია თარგამოსიანთა ოჯახში, ეს ალბათ იმიტომ, რომ მის დროს ისინიც, სხვა „ძმებთან“ ერთად, განიცდიდნენ ქართველთა კულტურულ გავლენას. დავით აღმაშენებლის, გიორგი მესამის და თამარის საქმიანობა მოსაზღვრე შირვანსა და დარუბანდის სანახებში უფრო შეუწყობდა ხელს ამ გავლენის გაძლიერებას დაღესტანში. მართლაც, თამარის მეორე ისტორიკოსს იმ ხალხთა შორის, რომელნიც თამარის წყალობით „იყვნეს თავისუფლებითსა ცხოვრებასა და მტერთაგან უზრუნველობასა“, დაუსახელებია „სახლი შარვანშეთი, დარუბანელთა და ლუნძთა“. ⁷ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს გავლენა ამა თუ იმ ეპოქაში პოლიტიკურ ხასიათს ღებულობდა. მე-16 საუკუნეში, მაგალითად, კახეთი

¹ მართალია, კახეთში ცნობილია ანწუხი, დღევანდელ ახალსოფელთან ან ძველ გავახთან, ყვარლის მაზლობლად, მაგრამ ეს შედარებით მოგვიანო დროის „ახალშენია“ და ჩვენს დოკუმენტში არ შეიძლება ის იგულისხმებოდეს.

² ქართველი ერის ისტორია II, 299.

³ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ნუსხა, გვ. 623.

⁴ ისტორიანი და ახმანი შარავანდედთანი, კ. კეკელიძის გამოცემა გვ. 68.

⁵ კახეთის ურთიერთობის საკითხი შამხალ-დაღესტანთან, განსაკუთრებით XVI საუკუნეში, გარკვეულია ნ. ბერძენიშვილის მიერ (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944 წ. ნაკ. I, გვ. 13—15).

⁶ ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ნუსხა, გვ. 216, 691.

⁷ გამოცემა ივ. ჯავახიშვილისა, ენიშკი-ს მოა მ ბ ე, ტ. XIV, გვ. 355.

ჯერ კიდევ ფლობდა დაღესტნურ-ლეკურ ზოგიერთ თემს.¹ კახთა მეფე ალექსანდრე თავის წერილში, რომელიც მას გაუგზავნია 1589 წელს რუსეთის მეფისათვის, ამბობს: დაღესტნის ტომები ძველიდანვე ჩვენს ხელთქვეშ იყვნენ დაპყრობილნი (покорены под нашею рукою), მხოლოდ მას შემდეგ, რაც თურქებმა საქრისტიანო ქვეყნის აოხრება დაიწყეს, გაგვიდგნენო.² „საქართველოს მეფეთა შთამოებაში“ ანტონ კათოლიკოზიც აღასტურებს, რომ „ხუნძახის მთავარი, რომელიც არის დაღისტანში, ძველად კახეთის მეფის ერისთავი ყოფილაო“.³

პატრიარქ ექვთიმეს, კირილე დონაურის სიტყვით, მიმოუხილავს ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილი თავისი სამწყსოისა შემდეგს ფარგლებში: ჩრდილოეთით თუშნი და ნახჩნი,⁴ ჩრდილოაღმოსავლეთით—ხუნძახი, ანწუხი და წახური დაღესტანში, დასავლეთით—ალაზანი, სამხრეთით—იერის შესართავი ალაზანთან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით ვაკე ან ძველი მოვაკანი, რომელიც ძველად ალბანიის ნაწილს შეადგენდა. ამ ტერიტორიაზე დოკუმენტში დასახელებულია შემდეგი პუნქტები (აზნანის რიგზე): ანწუხი, ბელაქანი, განუხი, გიში (ქიში), ელისენი, ვარდთაშენი, ვარდიანი, ვერხვიანი, ზარი, ზეგანი, თა... სარანი, თოშეთი, კაკი, კასრი, ლაგოეთი, ლექართი, მამრეხი, მაჭი, მოვაკანი, მუხახი, ნეკრესი, ნუხი, ფერიჯანი, ფიფინეთი, ქურმუხი, ყუმი და წახური. ამათგან ფერიჯანის შესახებ ვერას ვიტყვით, ორი საეგებოთ შეიძლება განიშარტოს: ზარი შეიძლება იყოს ის „დიდი სოფელი ზიარი“. რომელიც მელქისედეკ კათოლიკოზს (XI ს.) მოუგია სვეტიცხოველისათვის პერეთში,⁵ გინა თუ დღევანდელი ზარნა-ზერნა საინგილოში, ხოლო ლექართი ლეკეთი. ვერხვიანს, resp. ვერხიანს უჩვენებს დღევანდელს საინგილოში ამ მხარის კარგი მცოდნე ზ. ედილი.⁶ რაც შეეხება სხვა, აქ დასახელებულ, პუნქტს, ისინი გვხვდებიან სხვადასხვა წყაროებში, როგორცაა მატიანენი, სიგელ-გუჯრები, ვახუშტის „გეოგრაფია“, „თეიმურაზიანი“ არჩილ მეფისა, ხოლო მ. ჯანაშვილი, საინგილოს შვილი და მისი ღრმად მცოდნე, თითქმის ყველა მათგანს პოულობს დღევანდელ საინგილოში.⁷ ამ მხრივ კირილე დონაურის „ანდერძი“ უაღრესად მნიშვნელოვანია საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის გასათვალისწინებლად.⁸

¹ ნ. ბერძენიშვილი, *Op. cit.* გვ. 13.

² Белокуров, Спомения Росии с Кавказом, стр. 56, 214, 302.

³ „ძველი საქართველო“, ტ. II, განყ. 4, გვ. 63.

⁴ „ნახჩნი“, ნ. მართი, ჩაბნთა ტომია, იბ. მისი Племенной состав населения Кавказа, стр. 32, 45.

⁵ თ. ყორდანი, ქრონიკები II, 33.

⁶ ალბანელთა კვალი საინგილოში, გაზეთი „დროება“ 1908 წ. № 19; ეს წერილი საინტირესოა საიდუმლოებით მოცული ალბანეთის ისტორიისათვისაც.

⁷ საინგილო, „ძველი საქართველო“, ტ. II, განყ. 4, გვ. 68—80, 350—352. მაჭი იხსენიებს მატიანე ქართლისაჲ, ლაგოდეშსა და კაკს მელქისედეკის სიგელი, გიშს დაუით ალბაშენებლის ისტორიკოსი.

⁸ მხოლოდ მიმოხილული ადგილების ჩამოთვლისას თანმიმდევრობა არ ჩანს: ექვთიმე იწყებს დაღესტნის ანწუხიდან და წახურიდან, გადადის დღევანდელ საინგილოში, ამის შემდეგ ისევ დაღესტანს მოუბრუნდება. (ხუნძახი), გადავა ნახჩთა და თუშთა ქვეყანაში და კვლავ საინგილოში დაეშვება.

სომხის ისტორიკოსის, მოსე კალანკატვაცი, ცნობით (ალბანეთის ისტორია, I, 6), ამ მხარეში ქრისტიანობა იქადაგა თითქოს თადეოზ მოციქულის მოწადემ ელისემ, რომელიც აქ დაღესტნიდან მოსულა. შეიძლება ამ გადმოცემამ ზისცა საფუძველი ელისენის სახელწოდებას, ერთი მხრით, და საქართველოს პატრიარქის იურისდიქციას დაღესტანზე, მეორე მხრით. თუმცა ამ იურისდიქციას უფრო მეტად ასაბუთებდა ქართველთა სამისიონერო მოღვაწეობა დაღესტანსა და მის მახლობელ ჩრდილო-კავკასიელთა შორის მეფე მირიანისა (IV ს.) და განსაკუთრებით არჩილის (VIII ს.) დროიდან. „ეპითაღნიწერელის“ ცნობით, მეცამეტე საუკუნის გასულს „ბრწყინავდა პიმენ სალოსი, რომელი გარესჯით წარმოვიდა და დაემკვდრა ბელაქანს, რომელმან ნათესავნი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქცივნა, რომელნი ჰგვიან სარწმუნოებასა ზედა ქრისტესა“. ¹ ქართველთა სამისიონერო მოღვაწეობის კვალი დღესაც არ გამქრალა კავკასიის მთიულეთსა და დაღესტანში. ჩაჩანთა (ნახჩთა) ქვეყანაში, მდინარე ახსის ხეობაში, ყოფილა ძველი ტაძარი, რომლის ქართული წარწერები იხსენიებენ იქაურ ერისთავს. (830 წ.) და ეპისკოპოსს გიორგის. ² 1363 წელს დაღესტანში, ხუნძურ ყოისუს ხეობაში, დათუნში, ხუნძახის რაიონის სამხრეთით, ეკლესიაც კი აუგიათ ქართველებს. ³ აკად. ა. ჩიქობავამ 1939 წელს ქ. მახაჩ-ყალის ცენტრალურ მეზღუდში აღმოაჩინა თეთრი თლილი ქვის ჯვარი, რომელზედაც მოიპოვება ქართული ასომთავრული წარწერა, ხუნძური ტექსტის შიგნით, ⁴ შემდეგი შინაარსისა: „ჯუარი. ქრისტე, შეიწყალე თედორე! წმიდაო თეოდორე [და] წმიდაო სარკელი, ⁵ წობთეგ ⁶ ი ბოტბ ჩოჰლტა რ... ვ ჩჰე სიტა, ამინ. უფალო ღმერთო ჩუენო, გაბრიელი დაიცუენ!“ დაღესტანში ამ დროს ქრისტიანობა იმდენად გავრცელებული ყოფილა, რომ აქ ეპარქიებიც კი ყოფილა. ერთ-ერთი ასეთი ეპარქია, — ანწუხის საიტისკოპოზო, დასახელებულია თვით ამ დოკუმენტში. ცალკე ეპარქიებად უნდა ვიგულისხმოთ აგრეთვე აქვე მოხსენებულნი „საყდარნი ხუნძთა და წახურისანი“; ასე რომ დაღესტანში სავარაუდებელია სა-

¹ ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ნუსხა, გვ. 731.

² მ. ჯანაშვილი, ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 173, შენ. 320, მისივე წერილი ივერიაში 1895, № 132, 164.

³ მ. ჯანაშვილი — იქვე, და აკად. ა. ჩიქობავა: ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დაღესტანში (მეცნ. აკად. საქართ. ფილიალის „მოამბე“, ტ. 7 № 4, გვ. 323—324, 1940 წ.)

⁴ აკად. ა. ჩიქობავამ, რომელმაც გამოსცა ეს წარწერა (დასახელებული ნაშრომი), თავიანთად გადმოგვცა მის მიერვე მოპოვებული ფოტოპირი ამ ძეგლისა გასაცნობად, ამისთვის მას გულითადს მადლობას მოვახსენებთ.

⁵ ეკვი არაა, ამ სახელით ვიღაც წმიდანი იგულისხმება; ასეთს წმიდანს მართლმადიდებელთა კალენდარი არ იცნობს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში საკმე გვაქვს წმ. მოწაჰე მარკელთან (IV ს., ხსენება მისი 14 ნოემბერს), რომელიც წარმართთა შორის ქრისტიანობას ავრცელებდა და ამისთვის ის აწამეს აპამეაში ავლონის ახლო. ადგილობრივს ქრისტიანულ ტრადიციაში მომხდარა დამსგავსება თუ აღრევა ავლონისა ალვანთან (ალბანია) — ალბანიის ეკლესიასთან, რომელსაც, ეკვი არაა, კავშირი ჰქონდა დაღესტნის ქრისტიანობასთან, და ამიტომ მარკელის კულტს უფხი მოუდგამს აქ.

⁶ ეს სიტყვა, აკად. ა. ჩიქობავას განმარტებით, ნიშნავს ხუნძურიდან: შეწყალებულ იქნეს, შეიწყალე.

ართველოს ეკლესიის მიტროპოლია. ამით აიხსნება, რომ სინას მთის, „სულთა მატთანეში“ № 54 (ა. ცაგარელი)¹ „ლუ[ნ]ძეთის“ (ი. ჯავახიშვილით—ლუ[ნ]ძელი) კათალიკოზი ოქროპირია“ მოხსენებული. „კათალიკოსი“; აქ, რასაკვირველია, ნიშნავს მიტროპოლიის პრიმასს, მიტროპოლიტს.² დაღესტანში ქრისტიანობის არსებობის შესახებ თეიმურაზ ბატონიშვილსაც ჰქონია ცნობა. მისი სიტყვით, მახლობელი ლეკები თვით თემურ-ლენგის გამოჩენამდე ქრისტიანები იყვნენ და ქართულ ენას მათ შორის დიდი გასავალი ჰქონდა, მხოლოდ თემურმა შეარყია აქ ქრისტიანობა და ქართული ენაო. მაუხედავად ამისა, ქართული ენა კიდევ დარჩა ანწუხელ ლეკებში და ამ ენაზე დღესაც ლაპარაკობენო.³ მონღოლთა ბატონობის დამყარების შემდეგ, უფრო კი მეცამეტე საუკუნის მიწურულში, საყოველთაო არევ-დარევისა და აშლილობის პროცესში, როგორც მონღოლთა მიერ ჩატარებულმა სახალხო აღწერამ გამოარკვია, ყველაზე მეტად კახეთი და ჰერეთი ყოფილა გავერანებული. ასეთს პირობებში არ შეიძლება, კახეთთან საკუთრივ ერთად, ქრისტიანობა არ შესუსტებულიყო აქაც, დაღესტანშიც. ამით, ალბათ, იყო გამოწვეული მეოთხმეტე საუკუნის დამდეგს საქართველოს ეკლესიის საკეთმპყრობელის, ექვთიმე პატრიარქის, საპისიონერო ვიზიტაცია მთელს ამ მხარეში. ამრიგად, დოკუმენტი მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს საქართველოს საკათალიკოზოს ისტორიისათვისაც.

ამ ვიზიტაციის დროს პატრიარქ ექვთიმეს საგანგებო ყურადღება მიუქცევია წიგნების ნაკლებობისათვის ამ მხარეში და უბრძანებია კერძოდ სახარების გამრავლება და გაერცვლება, გადაწერის გზით, კირილე დონაურისათვის, რომელიც იმ დროს ყოფილა „ქურმუხის მთავარეპისკოპოსი“. ქურმუხის ან კაკის ხეობა საინგილოს აღმოსავლეთით მდებარე ხეობაა. „გიშის წყლის შესართავს ზეით“, ამბობს ვახუშტი, ამ გიშის წყალს მოერთვის ჩრდილოდამ ქურმუხის წყალი: ამ წყალზედ არს ქურმუხის სიმაგრე დიდშენი“. ⁴ თეიმურაზ პირველს ქ. ნაგებს ან ბოსტანქალაქში გაუტარებია დიდმარხვა და აღდგომის დღესასწაულები; ამ დღესასწაულების დროს მას გაუმართავს დიდი ბურთაობა და ყაბახობა, რომელშიაც ქურმუხელებსაც მიუღიათ მონაწილეობა.

ქურმუხელთ კახთა სიმრავლე, ამით გასინჯე, კუხოსი, ყაბახს ესროდეს ოთხმოცი მარტო ჩერქეზი და ოსი. ⁵

¹ Сведения II, стр. 78. ძველი მე-15 საუკუნის უნდა იყოს, მისი ძირითადი ნაწილის ყველაზე გვიანი პირებია: ქართლის კათალიკოზები ნიკოლოზ, აბრაამ, ექთიმოზ (XIII—XIV ს.), ალასტნის მეფეები გიორგი, მელქისედეკ, ანდრონიკე (XIV—XV ს.), ათაბეგები ივანე, ალბულა (XIV—XV ს.). ამირეჯიბი კახაბერი და მეუღლე მისი ულბია (XV ს.).

² ტერმინის „კათალიკოზის“ შესახებ იხ. კ. კეკელიძის Иерусалимские Канонары VII века, стр. 246—248, მისივე კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში, თბილ. უნივერ. მოამბე, X, 322—323. „ლუნძთა კათალიკოსი“ იქნება მონაგონარიც იგოს ალბანეთის დიოფიზიტური ეკლესიის თავისა, მსგავსად სომხეთის ფარგლებში მოქცეული ალბანეთის მონოფიზიტური ეკლესიის თავისა, რომელიც მეცხრამეტე საუკუნის ოციან წლებამდე თავისთავს კათალიკოზს ეძახდა.

³ ძველი საქართველო, ტ. II, განყ. IV, გვ. 56.

⁴ გეოგრაფია, გამოცემა მ. ჯანაშვილისა, გვ. 147, ნ. ბერძენიშვილისა და თ. ლომოურისა, გვ. 96.

⁵ არჩილიანი, ტ. II, სტროფი 371, გამოცემა ა. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილისა.

მ. ჯანაშვილის აღწერილობით, კაკი ან ქურმუხი შეფენილია ქურმუხის ვიწრო ხეობაში, ის სავსეა ძველი ნაშთებით, როგორიცაა კასრის საყდარი, ქურმუხის საყდარი, ბარბარეს საყდარი. კასრის საყდარი აშენებულია არჩილ მეფის (VIII ს.) მიერ. ქურმუხის საყდარი დაბა კაკის იქით კავკასიონის გამოშვერილს ფერდობზეა და დაჰყურებს თვალუწვდენელ სივრცეს. იგი ერთი უზარმაზარი მთლიანი კლდეა, საყდრის სახით შემოკვეთილი. ქურმუხის საყდარი ანუ ქურმუხის წმ. გიორგი მეტად სწამს აქაურ ხალხს, თვით მაჰმადიანებიც კი ხანდახან მოდიან მის სალოცავად. მისი პატივი ისე ძლიერია, რომ ინგილო საკლავს ისე არ დაჰკლავს, რომ ღმერთის შემდეგ არ ახსენოს ქურმუხის საყდარი. ¹ კირილე დონაური ამასთანავე ყოფილა „წინამძღუარი ყოვლისა მთეულისა“. პატრიარქის ბრძანების ასასრულებლად კირილეს სახარებათა გადაწერა დაუვალებია ბარბარეს ტაძრის მღვდლის იასე ქიტიაშვილისა და მისი თორმეტი მოწაფისათვის. აქ მოხსენებული ბარბარეს საყდარი, როგორც ზემოთაც იყო ნათქვამი, იმავე კაკის ან ქურმუხის ხეობაშია, დღეს ის, მ. ჯანაშვილის ცნობით, მთლად დანგრეულია და აბარია ქიტიაშვილებს. ² როგორც ჩანს, დღევანდელი ქიტიაშვილების ამ საპატოო მოვალეობის სათავე უნდა ვეძიოთ, თუ უფრო ადრე არა, მეათთხმეტე საუკუნის დამდეგს მაინც, როდესაც ბარბარეს ტაძრის მღვდლად ყოფილა ვილაც იასე ქიტიაშვილი; ალბათ, წინამძღურობა ამ ეკლესიისა ქიტიაშვილის გვარში შემკვიდრეობით გადადიოდა ერთი თაობიდან მეორეში.

იასე ქიტიაშვილი, უნდა ვიფიქროთ, ცნობილი კალიგრაფი ყოფილა, თუ იმას საგანგებოდ შეუკვეთეს მასობრივი დამზადება ისეთი წიგნისა, როგორიც იყო სახარება. იმას ჰყოლია 12 მოწაფე, რომელნიც, ალბათ, მის მიერ იყვნენ გაწვრთნილნი წიგნთა გადაწერის საქმეში და მისი ზედამხედველობით და ხელმძღვანელობით მუშაობდნენ. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს გადაწერთა ამქრის კორპორაციასთან. არსებობა ასეთი კორპორაციისა, რომელსაც ძველად „თაბუნი“ რქმევია, ნავარაუდევია განსვენებულის ივ. ჯავახიშვილის მიერაც. ³ ამ დოკუმენტის მიხედვით, ის ცნობილი ყოფილა XIII—XIV საუკუნეებშიაც.

გადაწერილი ცალეხი სახარებისა კირილეს დაუგზავნია ეკლესია-მონასტერთა და „შვდთა სასწავლელთა თავსმდგომთაღმ“, ესე იგი უფროსები-სადში. „სასწავლელი“ ნიშნავს სასწავლებელს, სკოლას. აქედან ჩანს, რომ კირილეს ეპარქიაში ყოფილა შვიდი სკოლა, შვიდი სასწავლებელი. ეს მეტად საინტერესო ცნობაა, რომლის მსგავსი თავისი კონკრეტულობით არც ისე ბევრი მოგვეპოვება ჩვენი ქვეყნის სხვა ეპოქასა და მხარეში. სად იყო ეს შვიდი სასწავლებელი? აქ შეიძლება აღნიშნული იყოს შვიდი სასწავლებელი საკუთრივ კირილეს ეპარქიისა, შეიძლება საქმე ასეც წარმოვიდგინოთ: რადგანაც კირილე მთავარეპისკოპოსი, როგორც თვითონ ამბობს, ყოფილა „წინამძღუარი ყოვლისა მთეულისა“, შეიძლება ეს „შვიდი სასწავლელი“ დაკავშირებული იყოს „შვდ-

¹ საინგილო, ძველი საქართველო, ტ. II, განკ. IV, 68—71.

² იქვე, გვ. 72.

³ ქართული პალეოგრაფია, გვ. 57.

მთეულეთთან“, რომელიც გულისხმობს ჟინვანის რაიონს. ეს „შვდნი მთეულეთ-ნი“ მეთორმეტე საუკუნის მიწურულში, თამარის მეფობაში, ერთ დროს ეკუთვნოდა, როგორც ლურჯი მონასტრის წარწერიდან ჩანს, ერისთავთ-ერისთავს, ქართლის ამირათა ამირას, აბულასანს,¹ ხოლო მერე ის გადასულა მანდატურთ-უხუცესის კიაბერის მფლობელობაში. ეს დამოწმებულია თამარის პირველ ისტორიაში, სადაც ვკითხულობთ: „კიაბერსა მანდატურთ უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ჟინვანი ქალაქი და ციხე მრავლითა მთეულეთითა“;² შემდეგ კი ის პერეთის რუსთავის ერისთავთა კუთვნილება გამხდარა. როგორც არ უნდა იყოს, ეს „შვდნი სასწავლელი“ ყოფილა საქართველოს არა ცენტრში, არამედ მის განშორებულს მთიანსა და შედარებით მივარდნილ განაპირაში, როგორიც იყო მთეულეთი და დაღესტნის მომიჯნავე დღევანდელი ზაქათალა. ეს დიდად დამახასიათებელია იმ დროინდელი ჩვენი კულტურული მდგომარეობისა. აღსანიშნავია, რომ ამ დროს სკოლას „სასწავლელს“ უწოდებდნენ, ხოლო მის უფროსს, ხელმძღვანელს ანუ გამგეს — „თავსმდგომს“.

ყველაზე უფრო საყურადღებოა ამ „ანდერძში“ ჩამოთვლილი იმ საგნებისა ან დისციპლინებისა, რომელთაც ასწავლიდნენ დასახელებულ სკოლებში. აქ პირველ ადგილზე აღნიშნულია „სჯული ქეშმარიტი“, იგულისხმება საღმრთო სჯული, ღვთისმეტყველება; ამ დისციპლინის ინტერესები ჰქონდა მხედველობაში კირილეს, როდესაც ის სახარების ცალებს აწერინებდა და მათ, სხვათა შორის, აღნიშნულ სკოლებშიც აგზავნიდა. მეორე ადგილზე დასახელებულია „ფილასოფოსება“ ან ფილოსოფია. ჩვენს სკოლებში ამ დროს ფილოსოფიაში სწავლობდნენ უმთავრესად იოანე პეტრიწის შრომას „ქავშირნი ღმრთისმეტყველებითნი“, რომელსაც ქართული წერების გარეთაც იმდენი პოპულარობა ჰქონდა მოპოვებული მეცამეტე საუკუნეში, რომ 1248 წელს ის, როგორც ცნობილია, სომხურ ენაზედაც კი ითარგმნა, უმთავრესად საქართველოს ფარგლებში შემავალ სომეხ დიოფიზიტათების. ამრიგად, თეოლოგია და ფილოსოფია, აი ორი ძირითადი დისციპლინა, რომელსაც, როგორც სხვაგან, ისე ჩვენშიაც ადგილი ჰქონია საშუალო საუკუნეთა სკოლებში, კერძოდ კირილე დონაურის „სასწავლელშიც“.

მათ შემდეგ „ანდერძში“ დასახელებულია „მამათა ცხოვრება“ და „ქართლის ცხოვრება“. აქ უკვე ლაპარაკია საისტორიო დისციპლინების შესახებ. საშუალო-საუკუნეებში ისტორია ორ დარგად განიყოფებოდა: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ. ასე იყო ჩვენშიც, როგორც ეს ვახუშტის ფორმულიდან ჩანს; ის ამბობს: „მატიანე განიყოფების ორად: საეკლესიოდ და სამოქალაქოდ; საეკლესიო არს წმიდათ ცხოვრება და ქმნილებანი მათნი, ხოლო სამოქალაქო არს ქმნულება სოფელსა შინა დიდთა და მცირეთანი“. ³ ასე ყოფილა კირილეს სკოლებშიც: „მამათა ცხოვრება“ აქ გულისხმობს საეკლესიო ისტორიას, ხოლო

¹ Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV, стр. 148—150

² ქ. ქეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 95.

³ ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოცემა, გვ. I

„ქართლისა ცხოვრება“ სამოქალაქოს, კერძოდ საქართველოს ისტორიას. ეს „ანდერძი“ ერთერთ უძველეს დოკუმენტად უნდა ჩაითვალოს, რომელშიაც გვხვდება ჩვენი მატრიარქის სახელი „ქართლის ცხოვრება“ (მას ათიოდე წლით უსწრებს წინ სტეფანოს ორბელიანის მიერ აღნიშვნა ამ სახელისა „სისაქანის ისტორიაში“).¹

საისტორიო დისციპლინათა რიცხვში „ანდერძში“ დასახელებულია „ისტორია აღვანიისაჲ, ესე იგი არის სავანიისაჲ“. აღვანიად აქ იგულისხმება ძველი ალბანია. მისი დასავლური ნაწილი, რომელსაც ქართულ წყაროებში ჰერეთი ეწოდებოდა, გარკვეული დროიდან კახეთის ფარგლებში შედიოდა. ამიერ-კავკასიაში, საქართველოსა და სომხეთის გარდა, ცნობილია ალბანეთის ეკლესიაც თავისი უძველესი და დიდად საინტერესო ისტორიით. გასაკვირველი არაა, თუ კირილე დონაურის ეპარქიაში, რომელშიაც შედიოდა დიდი ნაწილი ძველი ალბანიისა, ინტერესს იჩენდნენ ამ ქვეყნის ისტორიული წარსულისადმი და აქაურ სკოლებში სწავლობდნენ ალბანიის ან სავანის ისტორიას. რას ნიშნავს სავანე, რატომ უწოდებია კირილე დონაურს ალბანიისათვის სავანე? ამის შესახებ გადაჭრილს ვერაფერს ვიტყვით. „სავანე“ ხომ არაა ნაწარმოები „ანდერძის“ ავტორის მიერ ამ ქვეყნის სომხური სახელისაგან *საჟიან* — ალ-ვან, ან ალ-ვან? (შეად. ახლანდელი სოფ. ალვანი). საყურადღებოა, რომ ეს „აღვანიის ცხოვრება“, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია, დაწერილი ყოფილა ვილაც პეტრე ლაგაძის მიერ (არ უნდა აურიოთ პეტრე ლარაძესთან). ეს სრულიად ახალი ცნობაა ჩვენი ძველი მწერლობის ისტორიაში, ასეთი ავტორი მხოლოდ ამ „ანდერძში“ გვხვდება. უფრო საყურადღებოა ამ უცნობი თხზულების ისტორია: კირილე დონაურის ცნობით, ის გადაუღია ან გადაუთარგმნია ქართულიდან ვილაც სომეხს, რომელსაც საკუთარ შრომად გამოუცხადებია იგი და თავისი თანამემამულეებშიც დაუჯერებია ამაში. ამ ცნობაში საგულისხმოა, პირველყოვლისა, განმაქიქებელი კილო, რომელიც მაჩვენებელია იმისა, რომ აღნიშნულ მხარეში ერთმანეთს ხვდებოდნენ ქართველთა და სომეხთა ინტერესები, კერძოდ საეკლესიო — სარწმუნოებრივი ხასიათისა, და ამ ნიადაგზე მოულოდნელი არაა მათ ურთიერთობაში ასეთი მწვავე მაღბილებელი ტონი. განსაკუთრებით ეს უნდა ითქვას XII—XIV საუკუნეთა შესახებ, როდესაც, არის ცნობები, ადგილი ჰქონია მათ შორის სარწმუნოებრივს პაექრობას, სხვათა შორის, კათოლიკოზის ექვთიმეს მონაწილეობით (ხომ არაა ჩვენი „ანდერძის“ ექვთიმე?), რომელსაც ასეთი პაექრობის შესახებ დაუწერია რაღაც „წყობილ-ლექსობა“. ² ალბანიის ისტორიითა და წარსულით სომხებიც იყვნენ დაინტერესებულნი (მოსე კალანკატვაცისა და მოსე დასხურანელის „ისტორია ალბანიისა“). როდესაც ლაპარაკია პეტრე ლაგაძის თხზულების სომხურად გადათარგმნის შესახებ, შესაძლოა გადაჭარბებულ გამოთქმასთან გვჭონდეს საქმე და იგულისხმებოდეს არა გადათარგმნა ვიწროდ, არამედ გამოყენება, სარგებლობა, ხელისმონაცვლება. თუ ეს ასეა, კირილეს შესაძლოა

¹ გამოცემა 1861 წლისა, გვ. 273.

² კ. კეკელიძე, ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის. უნივერსიტ. შრომები, ტ. XVI, გვ. 98—99, 104—105).

მხედველობაში ჰყავდეს მეცავეტე საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი მხითარ აბრ-
ვანელი, რომელიც თავის „ქრონოგრაფიულ ისტორიაში“ ეხება საქართველო-
საც და ალბანიასაც.¹ ყოველ შემთხვევაში ამ ცნობის ხაზით საჭიროა კვლევა-
ძიება და ჩხრეკა.

როგორც ვხედავთ, იმ ხანაში, რომელსაც „ანდერძი“ გულისხმობს, სა-
ქართველოს აღმოსავლურ განაპირა მხარეშიც კი ადგილი აქვს მწყემსმთავრულ
ვიზიტაციას, წიგნების მასიურ. საამჟრობში, გადაწერას, კალიგრაფიულ ხე-
ლოვნებას, სასკოლო საქმის ინტენსიურ განვითარებას, ახალი შრომების წერას,
ქართული ენიდან უცხო ენაზე მთარგმნელობას, ერთი სიტყვით, კულტურული
ცხოვრების მოძრაობას. ყველაფერი ეს ხდება მეცავეტე და მეთოთხმეტე საუ-
კუნეთა მიჯნაზე, ესე იგი, როგორც ვამბობთ ხოლმე, ჩვენში კულტურული
ცხოვრების უკიდურესი დაცემა-დაკნინების ხანაში, იმ დროს, როდესაც ჯერ
კიდევ არ „დაუწყია აღმოცისკრებად ძესა მეთისასა გიორგი“ მეხუთეს, რომე-
ლიც მოამაგედ მოეწვინა ამ დროს ჩვენს ქვეყანას. აქედან დასკვნა: XIII—XIV
საუკუნეთა კულტურული მდგომარეობის დახასიათებისას ჩვენს ისტორიოგრა-
ფიაში გადაჭარბებას უნდა ჰქონდეს ადგილი. თქმა არ უნდა, პოლიტიკური და
ეკონომიური ცხოვრების აუტანელ პირობებში კულტურული ცხოვრებაც უნდა
დაკნინებულიყო და დაქვეითებულიყო წინა-პერიოდთან შედარებით, და ეს
ასეც მოხდა, მაგრამ არა იმ დონემდე, რომ ეს დაქვეითება „გაველურებამდე“
დავიყვანოთ.² საკმარისია მოვიგონოთ, რომ ამ ხანაში გადაწერილია მრავალი
მნიშვნელოვანი თხზულება წინადროისა და ამ გზით შემონახულია ჩვენამდე
უნიკალური ძეგლები კულტურისა და ლიტერატურისა, შეთხზულია საყურადღე-
ბო შრომები საისტორიო (ბერი ვინჟე მღვიმელი, „ყოველთა აღმწერელი“ „უა-
მთააღმწერელი“), საკანონმდებლო (კანონები ბექასი, აღბულასი, გიორგი V-ისა,
ხელმწიფის კარის გარიგება და სხვ.) და ჰაგიოგრაფიული (ცხოვრება ლუკა
იერუსალიმელისა და ნიკოლოზ დვალისა) ხასიათისა. მეტად დამახასიათებელია
მხრუნველობა ამ დროს ქართველებისა თავიანთი საზღვარგარეთ კულტუ-
რული ცენტრებისათვის და ის უფლებრივი ხასიათის პრივილეგიები, რომელიც
მათ მოიპოვეს პალესტინის წმ. ადგილებზე. მნიშვნელობას არაა მოკლებული
მიმართვა ეგვიპტის სულტნებისა ქართველთა მეფეებისადმი, რომლის შესახებ
გადმოგვცემს XIV საუკუნის პირველი ნახევრის არაბი მწერალი ელ-ომარი:
„ხელმწიფე სახელოვანი და სახელგანთქმული; ბერძენთა მეფეთა შორის საუ-
კეთესო, რუმისა და ერანის ქვეყნების დამცველი, გვირგვინოსანთა შორის ურ-
ჩეულესი, ქრისტიანთა განმადიდებელი, წმიდათა ადგილთა განმადიდებელი,
რომის პაპის მეშველი, მუსლიმანთა მეგობარი, დაახლოვებულ მეგობართა შო-
რის უმშვენიერესი“ და ასე. მართალია, ამ მიმართვაში ჭარბადაა მოცემული
აღმოსავლური მლიქვნელობის ელემენტი, მაგრამ საყურადღებო ისაა, რომ

¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ძველი სომეხი ლიტერატურის ისტორია, გვ. 135—137.
XIII—XIV საუკ. ისტორიკოსი ხეტუში თავის „სომეხთა სამეფოში“ იხსენიებს, ქართველების
ჭარდა, „ალოფენ“ ერს, ესე იგი ალბანელებს.

² ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, გვ. 164, მეოთხე
სტრიქონი ქვემოდან.

მლიქვნელობის ობიექტი არის არა სხვა ვინმე, არამედ საქართველოს მეფე-იმედი უნდა ვიკონიოთ, რომ გაფართოებული და გაღრმავებული კვლევა-ძიება საარქივო და სამუზეუმო მასალებში არაერთ საყურადღებო ფაქტსა და მოვლენას გამოამჟღავნებს იმის გასათვალისწინებლად, რომ მეცამეტე-მეთოთხმეტე საუკუნეებში არც ისე გადაგვარებულა და გავლურებულა ჩვენში კულტურული ცხოვრება. დონაურის „ანდერძი“ თითქოს საგანგებოდაა დაწერილი ამ დებულების გასამართლებლად.¹

¹ ამით ჩვენ იმისა თქმა არ გვინდა, თითქოს ეს დოკუმენტი საგანგებოდ, გარკვეული ტენდენციით იყოს დაწერილი და შეთხზული. ზოგიერთს, როგორც ეს კერძო საუბარში (და არა დაბეჭდილი სახით) მოგვისმენია, მართლაც შედის ეჭვი დოკუმენტის ავტენტურობაში და ის „ნატყუარად“ მიაჩნია. „ნატყუარი“ დოკუმენტი ითხზება რაიმე გარკვეული მოსახრებით, ის უმეტესს შემთხვევაში არის შეწირულების და შეწყალების (ქონებრივი ან წოდებრივ-თანამდებობითი) შინაარსისა, ანადა რაიმე წინასწარ აღებული აზრის და შეხედულების დამტკიცებას ლაშობს. ამგვარ რამეს ჩვენი დოკუმენტის შინაარსში ვერ ვხედავთ. ჩვეულებრივ მისი „ნატყუარობის“ ხაზგასასმელად უჩვენებენ: 1) დედანი მისი არ შენახულა, 2) ის გრძელა, 3) აჩასთან ერთად ხედმეტად დეტალური და ზუსტია, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ 4) ის შედგენილია ადგილობრივი მცხოვრების მიერ. პირველი სამი მოსახრებით რომ დოკუმენტი ყალბად მივიჩნიოთ, მაშინ მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩვენი საისტორიო ცნობებისა უნდა უკუგდებულ იქნეს. მათ ზორის ისეთებიც, რომელნიც დეტალურად და ზუსტად აგვიწერენ საქვს. რაც შეეხება უკანასკნელ მოსახრებას, დიახ, ავტორი დოკუმენტისა, კირილე დონაური, არის არა მხოლოდ მცხოვრები ამ მხარისა, არამედ ამავე დროს მიაი ეკლესიურად გამკე და ხელმძღვანელი. სხვა საქმეა, თუ დოკუმენტში ნაჩვენები იქნება ანაქრონიზმი ისტორიული და გეოგრაფიული ხასიათისა. ანადა ისეთი სპეციფიკური ენობრივი მოვლენები, რომელთაც იმ ეპოქის ძეგლებში ვერ ვხედავთ კაცი, მაგრამ ასეთების შესახებ ჯერ არ გვსმენია. ის გარეშოება, რომ დოკუმენტის შინაარსის მთავარ ხაზს მხარს უჭერენ, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ, არა მარტო ცნობილი ამდენხან ფაქტები, არამედ ისეთებიც, რომელნიც მისი გამოკვეყნებისას ცნობილნი არ იყვნენ, ასეთს ეგვიანობას ნიადაგს უნდა აცლიდეს.